

*“Filologiya va pedagogikada yangicha ilmiy izlanishlar:
an'anaviylikdan zamonaviylikka”*

**SUD LINGVISTIK EKSPERTIZASIDA FAKT, FIKR VA BAHOLOVCHI
BAYONOTLARNI AJRATISH MUAMMOSI**

Kurbanov Elbek Elmurodovich

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-1640-9404>

kurbanov_elbek@yahoo.com

Andijon davlat chet tillari instituti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada sud lingvistik ekspertizasida fakt, fikr va baholovchi bayonotlarni farqlash masalasi tahlil qilinadi. Axborot makonining kengayishi va ommaviy kommunikatsiya vositalarining rivojlanishi natijasida shaxsning sha'ni, qadr-qimmati va ishchanlik obro'sini himoya qilish bilan bog'liq sud ishlarida til ekspertizasining ahamiyati ortib bormoqda. Tadqiqotda fakt, fikr va baholovchi bayonotlarning lingvistik hamda pragmatik mezonlari qiyosiy tahlil qilinadi, ularni ajratishda kontekst, kommunikativ maqsad va til vositalarining roli yoritiladi. Shuningdek, sud lingvistik ekspertizasida obyektiv va ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish uchun zarur bo'lgan mezonlar tavsifa etiladi.

KALIT SO'ZLAR: sud lingvistik ekspertizasi, fakt, fikr, baholovchi bayonot, pragmatika, diskurs, kommunikatsiya, lingvistik ekspertiza.

KIRISH

o'nggi yillarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida ommaviy axborot vositalari, internet nashrlari va ijtimoiy tarmoqlarda e'lon qilinayotgan matnlar soni keskin ortdi. Bu esa shaxsning sha'ni, qadr-qimmati va ishchanlik obro'sini himoya qilish bilan bog'liq nizolar sonining ham ko'payishiga olib kelmoqda. Mazkur toifadagi ishlarni ko'rib chiqishda sud organlari ko'pincha lingvistik ekspertiza xulosalariga murojaat qiladi. Chunki bahsli matnda keltirilgan bayonotning fakt, fikr yoki baholovchi mulohaza ekanligini aniqlash huquqiy qarorning muhim asoslaridan biri hisoblanadi.

Sud lingvistik ekspertizasining asosiy vazifalaridan biri matnda ifodalangan axborotning lingvistik tabiatini aniqlashdir. Biroq amaliyot shuni ko'rsatadiki, fakt va fikrni, ayniqsa baholovchi bayonotlardan ajratish har doim ham oson emas. Chunki tabiiy tilda ko'plab birliklar bir vaqtning o'zida ham axborot berish, ham baholash vazifasini bajarishi mumkin. Bundan tashqari, bayonotning mazmuni ko'pincha

kontekst, kommunikativ vaziyat va nutq ishtirokchilarining umumiy bilimlariga bog'liq holda shakllanadi.

Lingvistik nuqtai nazardan fakt obyektiv voqelikni aks ettiruvchi hamda tekshirish yoki isbotlash mumkin bo'lgan axborotni anglatadi. Faktga oid bayonotlar odatda aniq hodisa, vaqt, joy yoki shaxs bilan bog'liq bo'lib, ularning haqiqiy yoki noto'g'riligi dalillar asosida tekshirilishi mumkin. Masalan, "Korxona 2025-yil 15-mayda ro'yxatdan o'tgan" kabi bayonot fakt xarakteriga ega bo'lib, rasmiy hujjatlar orqali tasdiqlanishi yoki rad etilishi mumkin.

Fikr esa muallifning shaxsiy munosabati, qarashi yoki xulosasini ifodalaydi. Fikr odatda subyektiv xarakterga ega bo'lib, uning to'g'ri yoki noto'g'riligini mutlaq mezonlar asosida aniqlash qiyin. Masalan, "U yaxshi rahbar" yoki "Bu qaror adolatsiz" kabi bayonotlar muallifning shaxsiy nuqtai nazarini ifodalaydi va ular turli shaxslar tomonidan turlicha baholanishi mumkin.

Baholovchi bayonot esa fakt va fikr elementlarini o'zida mujassamlashtirishi bilan murakkab pragmatik birlik hisoblanadi. Bunday bayonotlarda muallif voqelikni nafaqat tasvirlaydi, balki unga ijobiy yoki salbiy munosabatini ham bildiradi. Ayniqsa, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlardagi matnlarda baholovchi birliklarning keng qo'llanilishi sud lingvistik ekspertizasi oldiga murakkab vazifalarni qo'yadi.

Shu sababli sud lingvistik ekspertizasida fakt, fikr va baholovchi bayonotlarni aniq mezonlar asosida farqlash ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Mazkur maqolaning maqsadi ushbu uch turdagi bayonotlarning lingvistik-pragmatik xususiyatlarini tahlil qilish hamda ularni ekspertiza jarayonida ajratish mezonlarini aniqlashdan iborat.

Sud lingvistik ekspertizasida eng muhim vazifalardan biri bahsli matn tarkibidagi bayonotlarning lingvistik tabiatini aniqlash hisoblanadi. Ekspert matnni huquqiy nuqtai nazardan emas, balki til birliklarining semantik, pragmatik va diskursiv xususiyatlari asosida tahlil qiladi. Shu sababli ekspertiza jarayonida fakt, fikr va baholovchi bayonotlarni farqlashning aniq lingvistik mezonlarini belgilash alohida ahamiyat kasb etadi.

Fakt bayonoti, avvalo, verifikatsiya qilinishi mumkinligi bilan ajralib turadi. Ya'ni unda ifodalangan axborotni mustaqil manbalar yoki hujjatlar asosida tekshirish mumkin. Fakt odatda aniq shaxs, vaqt, joy yoki hodisa bilan bog'liq bo'ladi. Bunday bayonotlarda emotsional-ekspressiv vositalar kam uchraydi va axborot neytral shaklda ifodalanadi.

Masalan: "Korxona 2024-yil mart oyida davlat ro'yxatidan o'tgan." Mazkur bayonotning haqiqiy yoki noto'g'riligi davlat reyestri orqali aniqlanishi mumkin. Demak, bu fakt xarakteridagi axborotdir.

Fikr esa tekshirib bo'lmaydigan individual mulohaza hisoblanadi. U muallifning shaxsiy qarashi yoki xulosasini ifodalaydi. Fikrning chin yoki yolg'onligini huquqiy jihatdan isbotlash mumkin emas, chunki u subyektiv bahoga asoslanadi.

Masalan: "Menimcha, bu rahbar yaxshi tashkilotchi emas." Ushbu gap muallifning shaxsiy nuqtai nazarini ifodalaydi. Bayonotni hujjatlar yordamida tasdiqlash yoki inkor etishning imkoni yo'q.

Baholovchi bayonot esa fakt va fikr elementlarini o'zida birlashtiruvchi murakkab pragmatik birlik hisoblanadi. Bunday bayonotlarda voqelik tasvirlanishi bilan birga unga nisbatan ijobiy yoki salbiy munosabat ham ifodalanadi. Aynan shuning uchun sud ekspertizasi amaliyotida eng ko'p bahs aynan baholovchi bayonotlar yuzasidan kelib chiqadi.

Masalan: "Mazkur kompaniya mutlaqo mas'uliyatsiz faoliyat yuritmoqda." Bu yerda "mutlaqo mas'uliyatsiz" birikmasi muallifning bahosini ifodalaydi. Bayonotda fakt elementi mavjud bo'lishi mumkin, biroq asosiy kommunikativ maqsad salbiy baho berishdan iborat. Shu bois ekspert matnini tahlil qilishda faqat alohida so'zlarni emas, balki butun diskursni, kommunikativ vaziyatni va bayonotning pragmatik funksiyasini hisobga olishi zarur.

Sud lingvistik ekspertizasida bayonotning mazmuni ko'pincha uning grammatik shaklidan ko'ra pragmatik vazifasi orqali aniqlanadi. Bir xil sintaktik konstruktsiya turli kommunikativ vaziyatlarda turlicha mazmun kasb etishi mumkin. Shu sababli ekspert matnini izolyatsiyada emas, balki u yaratilgan kommunikativ muhit bilan birgalikda tahlil qiladi.

Bayonotning maqsadi, adresati, yaratilish sharoiti, e'lon qilingan platforma hamda auditoriyaning qabul qilish xususiyatlari ekspert xulosasiga bevosita ta'sir etuvchi omillardir. Ayniqsa, internet va ijtimoiy tarmoqlarda qisqa, emotsional va metaforik bayonotlarning keng qo'llanilishi fakt hamda baholovchi fikr o'rtasidagi chegarani murakkablashtirmoqda.

Masalan, "Bu kompaniya odamlarni aldaydi" degan bayonot muayyan jinoyat sodir etilganini bildiruvchi fakt sifatida ham, muallifning keskin bahosi sifatida ham talqin qilinishi mumkin. Qaysi talqin to'g'ri ekanligi esa bayonotning konteksti, unga ilova qilingan dalillar va matnning umumiy mazmuni asosida aniqlanadi.

Pragmatik tahlilda modal birliklar ham muhim mezon hisoblanadi. "Menimcha", "ehtimol", "nazarimda", "go'yoki", "shekilli", "probably", "perhaps", "I think", "it seems" kabi birliklar ko'pincha fikr yoki taxmin ifodalanayotganini bildiradi. Aksincha, qat'iy tasdiq shaklidagi bayonotlar ko'proq fakt sifatida qabul qilinadi. Biroq modal birliklarning mavjudligi yoki yo'qligi har doim ham yakuniy mezon bo'la olmaydi. Shuning uchun ekspert semantik va pragmatik tahlilni kompleks ravishda amalga oshirishi lozim.

Shuningdek, metafora, kinoya, giperbola va boshqa stilistik vositalar ham ekspertiza jarayonida alohida e'tibor talab qiladi. Chunki bunday vositalar ko'pincha baholovchi munosabatni kuchaytiradi va bayonotning haqiqiy mazmunini aniqlashni murakkablashtiradi. Shu sababli lingvistik ekspert har bir til birligini alohida emas, balki butun matn va kommunikativ vaziyat doirasida baholashi zarur.

Sud lingvistik ekspertizasida bahsli matnlarni tahlil qilishning asosiy bosqichlaridan biri bayonotning lingvistik tabiatini aniqlashdan iborat. Ekspertning vazifasi muallifning haq yoki nohaqligini belgilash emas, balki matnda ifodalangan axborotning fakt, fikr yoki baholovchi mulohaza ekanligini ilmiy mezonlar asosida aniqlashdir. Shu nuqtai nazardan lingvistik ekspertiza huquqiy baholashni emas, balki til birliklarining semantik va pragmatik xususiyatlarini o'rganishga qaratiladi.

Fakt bayonotlarini aniqlashda, avvalo, ularning tekshirilish imkoniyati asosiy mezon hisoblanadi. Agar bayonotda ifodalangan ma'lumotni rasmiy hujjatlar, guvohlarning ko'rsatmalari yoki boshqa ishonchli manbalar orqali tasdiqlash yoki inkor etish mumkin bo'lsa, bunday bayonot fakt xarakteriga ega bo'ladi. Fakt bayonotlari odatda aniq vaqt, joy, shaxs yoki hodisaga bog'langan bo'lib, emotsional baholash elementlarini kam o'z ichiga oladi.

Fikrni aniqlashda esa ekspert bayonotning subyektivligini tahlil qiladi. Shaxsiy munosabat, taxmin, ishonch yoki individual xulosa ifodalovchi birliklar fikrning asosiy belgilaridir. Bunday bayonotlarning haqqoniyligini mutlaq mezon asosida tekshirishning iloji bo'lmaydi. Ayniqsa, "menimcha", "nazarimda", "o'ylaymanki", "ehtimol", "I think", "in my opinion", "probably" kabi modal birliklar fikrning lingvistik ko'rsatkichlari sifatida namoyon bo'ladi.

Baholovchi bayonotlarni aniqlash esa nisbatan murakkabroq jarayon hisoblanadi. Chunki ularda axborot berish bilan birga, muallifning emotsional yoki aksiologik munosabati ham ifodalanadi. Baholovchi birliklar ko'pincha sifatlar, ravishlar, metaforalar, frazeologik birliklar va ekspressiv vositalar yordamida yuzaga chiqadi. Masalan, "mutlaqo mas'uliyatsiz", "o'ta noprofessional", "eng yaxshi", "uyatli holat", "halol inson" kabi birliklar voqelikka baho berish vazifasini bajaradi.

Ekspert amaliyotida ayniqsa aralash tipdagi bayonotlar murakkablik tug'diradi. Bunday hollarda bitta gap tarkibida ham fakt, ham baholash elementlari mavjud bo'ladi.

Masalan: "Korxona shartnoma shartlarini buzdi va mutlaqo mas'uliyatsiz harakat qildi." Mazkur misolda "Korxona shartnoma shartlarini buzdi" qismi fakt sifatida tekshirilishi mumkin. "Mutlaqo mas'uliyatsiz harakat qildi" esa muallifning baholovchi munosabatini ifodalaydi. Demak, ekspert har bir komponentni alohida tahlil qilishi zarur.

Quyidagi jadval fakt, fikr va baholovchi bayonotlarni ajratishda foydalaniladigan asosiy lingvistik mezonlarni umumlashtiradi.

1-jadval. Fakt, fikr va baholovchi bayonotlarning qiyosiy mezonlari

Mezon	Fakt	Fikr	Baholovchi bayonot
Tekshirish imkoniyati	Mavjud	Mavjud emas	Qisman mavjud
Obyektivlik	Yuqori	Past	O'rtacha
Muallif munosabati	Deyarli ifodalanmaydi	Kuchli	Juda kuchli
Emotsional-ekspressiv birliklar	Kam	Bo'lishi mumkin	Ko'p uchraydi
Dalillar bilan tasdiqlash	Mumkin	Mumkin emas	Qisman mumkin
Sud ekspertizasidagi ahamiyati	Juda yuqori	Yuqori	Juda yuqori

Jadvaldan ko'rinadiki, ushbu uch turdagi bayonotlar bir-biriga yaqin bo'lsa-da, ularni farqlash uchun lingvistik va pragmatik mezonlarning kompleks qo'llanilishi zarur. Ayniqsa, baholovchi bayonotlarni fakt sifatida talqin qilish yoki aksincha, faktni shaxsiy fikr sifatida baholash ekspert xulosasining noto'g'ri shakllanishiga olib kelishi mumkin.

Shuning uchun zamonaviy sud lingvistik ekspertizasida matnni tahlil qilish ko'p bosqichli metodologiya asosida amalga oshiriladi. Bunda semantik tahlil, pragmatik tahlil, diskurs tahlili hamda kommunikativ vaziyatni baholash o'zaro uyg'un holda qo'llaniladi. Aynan kompleks yondashuv ekspert xulosasining ilmiy asoslanganligi va obyektivligini ta'minlaydi.

XULOSA

Sud lingvistik ekspertizasida fakt, fikr va baholovchi bayonotlarni aniq farqlash ekspert xulosasining ilmiy asoslanganligi va ishonchliligini ta'minlovchi muhim omillardan biridir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ushbu uch turdagi bayonotlar o'zaro yaqin bo'lsa-da, ularning lingvistik va pragmatik xususiyatlari sezilarli darajada farqlanadi. Fakt bayonotlari obyektiv voqelikni aks ettirishi va tekshirilishi mumkinligi bilan ajralib tursa, fikr va baholovchi bayonotlar muallifning subyektiv munosabati hamda kommunikativ maqsadini ifodalaydi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, fakt, fikr va baholovchi bayonotlarni ajratishda faqat grammatik shaklga tayanish yetarli emas. Bayonotning semantik mazmuni, pragmatik vazifasi, kommunikativ konteksti, modal birliklar, emotsional-ekspressiv vositalar hamda diskursning umumiy mazmuni kompleks ravishda tahlil qilinishi zarur. Ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlar va internet matnlarida uchraydigan metaforik, kinoyaviy va ekspressiv ifodalar ekspertiza jarayonini murakkablashtiradi.

Mazkur tadqiqot sud lingvistik ekspertizasida qo'llaniladigan lingvistik mezonlarni tizimlashtirishga xizmat qiladi hamda ekspertlarga bahsli matnlarni ilmiy asosda tahlil qilishda metodik yordam beradi. Kelgusida ushbu yo'nalishda sun'iy intellekt yordamida fakt va baholovchi bayonotlarni avtomatik aniqlash, korpus lingvistikasi asosida katta hajmdagi matnlarni tahlil qilish hamda ko'p tilli sud lingvistik ekspertisasi metodologiyasini ishlab chiqish istiqbolli tadqiqot yo'nalishlari hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Baranov A.N. Lingvisticheskaya ekspertiza teksta: teoriya i praktika. – Moskva: Flinta; Nauka, 2007. – S. 35–58.
2. Coulthard M., Johnson A. An Introduction to Forensic Linguistics: Language in Evidence. – London: Routledge, 2007. – P. 21–49.
3. Coulthard M., Johnson A. (Eds.). The Routledge Handbook of Forensic Linguistics. – London: Routledge, 2010. – P. 73–96.
4. Galyashina E.I. Osnovy sudebnogo rechevedeniya. – Moskva: STENSI, 2003. – S. 64–89.
5. Gibbons J. Forensic Linguistics: An Introduction to Language in the Justice System. – Oxford: Blackwell, 2003. – P. 97–124.
6. Grice H.P. Logic and Conversation // Cole P., Morgan J.L. (Eds.). Syntax and Semantics. Vol. 3. – New York: Academic Press, 1975. – P. 41–58.
7. Levinson S.C. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – P. 167–225.
8. Olsson J. Forensic Linguistics. 2nd ed. – London: Continuum, 2008. – P. 83–116.
9. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – B. 112–138.
10. Searle J.R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969. – P. 120–148.